

TÜRK DİYALEKT COĞRAFYASI ARAŞTIRMALARINDA İRAN TÜRK AĞIZ ARAŞTIRMALARININ YERİ

Melek ERDEM¹

ÖZET

Dil olgularının yayılma sınırlarının diyalektolojiye göre daha çok alanlar ve sınırlar üzerinde durularak ele alınmasına imkân tanıdığı dil coğrafyası alanında, geçiş bölgelerinin çevrelediği ağızların sınırlarının belirlenmesi dikkate değer bir konudur. Genel Türk dili alanı içinde bir çok sahada olduğu gibi Oğuz alanında da genellikle kesintiye uğramadan tek bir diyalekt bütünlüğü görülür. İran sahası bütün Oğuz alanı dikkate alındığında birçok lehçenin bir geçiş alanı durumundadır.

Anahtar kelimeler: Dil coğrafyası, Türk dili, İran, Azerbaycan, Türkmen.

RESEARCH OF TURKIC DIALECTS IN IRAN: IT'S CONSIDERATION IN RESEARCH ABOUT GEOGRAPHY OF TURKIC DIALECTS

ABSTRACT

Determining the boundaries of dialects which were surrounded by transition areas on the linguistic geographical area that enables to approach expansion boundaries of linguistic features by focusing on the areas and borders rather than dialectology is a remarkable issue. Dialect integrity is seen generally without interruption also in Oğuz area like in every part in common Turkish language area. Iranian zone is the transition zone of many dialects when all the Oğuz area is taken into consideration.

Key words: Linguistic geography, Turkish language, Iran, Azerbaijan, Turkmen.

GİRİŞ

Dil coğrafyası, özellikle alanlar ve sınırlar üzerinde durarak, dil olgularının yayılma sınırlarının araştırılması ile ilgili bir bilim dalıdır. Buna bağlı olarak diyalekt coğrafyası da bölgelere özgü dil türlerinin diyalektolojiye nazaran daha çok alanlar ve sınırlar üzerinde durularak ele alındığı bir bilim dalı olmaktadır. Dil coğrafyası araştırmalarının 19. yüzyılın sonlarında diyalektoloji ile iç içe bir alan olarak ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Bu alandaki çalışmalar arasında, bir dilin yaşadığı alanları inceleyen çalışmaların yanı sıra lehçelerin yayılımını belirleyen çalışmalar da mevcuttur. Bu tür çalışmalarda tek tek sözcüklerin farklı bölge ve ülkelerdeki şekillerinin incelenmesi hedeflenmiş ve bu amaca yönelik hazırlanan dil atlasları içinde, doğrudan doğruya sözcüklere dayananları yayımlanmıştır. Dil coğrafyası alanı bugün de dilbilimin yeni verilerinden yararlanarak etkinliğini sürdürmektedir (Aksan 1982: 54).

Mekân değişimi ile ilgili olarak dil değişiminin, nüfustaki değişimler ve dildeki değişimler olmak üzere iki farklı fenomeni dikkati çeker (William 1988: 29). Nüfustaki değişimler açısından baktığımızda, modern Türk dili alanında birçok sahada müdahale edilmiş bir dille ve müdahale edilmiş diyebileceğimiz nüfus değişimleri ile karşılaşılır. Geleneksel konar-göçer yaşam biçiminin yerleşik yaşam biçimine çevrilmesi, bazı küçük köylerin yerleşime kapatılarak farklı bölgelerden ve farklı etnik kökenden nüfusları bir araya getiren

¹ Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Prof. Dr. Melek.Erdem@ankara.edu.tr

daha büyük köy veya kasabaların kurulması, bazı Türk topluluklarının toplu olarak göçe zorlanması gibi. Ağız farklılaşmalarında toplumsal ve tarihsel etkenler önemlidir.

Devlet gücü azaldığı zaman ağız sayısının artması, güçlü bir devlet düzeninde ise ağız sayısının azalması, diyalektoloji ve dil coğrafyası alanlarının genel tespitidir. Merkeziyetçi yönetimlerde ağızların birbirinden pek ayrılmadığı, ancak coğrafi şartların da ağız farklılaşmasında etkili olduğu kabul edilir. Ancak günümüzde ulaşım ve haberleşme imkânlarının artması, ortak dilin yayılmasına ve ağız farklılıklarının azalmasına da neden olmuştur (Aksan 1979: 145). Çevredeki çeşitli halkları birbirine yaklaştıran merkezlerin varlığı, ağız yabancı dillerin çevrelemesi, belli bir dil topluluğunun topraklarına yabancı dilli nüfusun sızması da ağız farklılıklarını belirginleştiren faktörlerdir. Ancak bütün bunlara rağmen Türk dili alanı standart türleri ve ağızları ile bir bütünlük sergilemektedir.

1. Türk Diyalekt Coğrafyası içerisinde Oğuz Diyalektoloji Araştırmalarının Yeri

Türk dilinin hem diller arası hem de dil içi ilişkilerinin sonuçlarını gözlemleyebileceğimiz, Türk dili alanının içinde yer alan ağız alanlarını, geçiş bölgelerini izleyebileceğimiz, genel Türk dilinin bütün kollarını içine alan bir atlas çalışması yapılmamıştır. Bununla birlikte Türk dilinin farklı türleri ile ilgili diyalekt coğrafyası ve dil atlası çalışmaları vardır. Sovyetler Birliği döneminde, 1950'li yıllardan itibaren Türk lehçelerine yönelik diyalektoloji çalışmalarının yapılması ile ilgili düzenlenen özel toplantılar neticesinde, Türk lehçelerinin dil atlaslarının hazırlanması konuları ele alınmış ve V.M. Jirmunski ve daha sonra N.A. Baskakov, N.Z. Gadjiyeva, L.A. Pokrovskaya ve E.V. Sevortyan gibi bilim adamlarının görüşleri doğrultusunda, Türk lehçe ve ağızlarının dil coğrafyası yöntemlerinden yararlanılarak, düzenli bilimsel araştırma gezileri ile derleme çalışmaları sürdürülmüş, ağızları çeşitli açılardan ele alan çok sayıda bilimsel çalışma yapılmış ve bu çalışmalar; Azerbaycan, Tatar, Başkurt, Saha gibi Türk lehçelerinin ayrı dil atlaslarının yayımlanması ile sonuçlanmıştır: Azerbaycan'da *Atlas* ile ilgili çalışmaların 1950'li yıllarda başladığını söylemek mümkündür. 1990 yılında 500 yerleşim birimini içine alan, Bakü'de yayımlanan *Azərbaycan Dilinin Dialektoloji Atlası* 43'ü ses, 31'i morfoloji, 4'ü söz dizimi, 50'si söz varlığı olmak üzere 128 haritadan oluşan bir atlasır. Kırgız, Kazak, Karakalpak, Türkmen ve Özbek Türk lehçeleri için de atlas çalışmalarının sürdürülmekte olduğu bilinmektedir (Killi vd. 2009).

Türk diyalekt coğrafyası açısından bakıldığında, dil özelliklerinin mekânda dağılımına bağlı olarak, Oğuz diyalekt coğrafyası çalışmalarına malzeme teşkil edebilecek yine bazı spesifik çalışmaların yapılmış olduğu da görülür. Günümüzde dil coğrafyası ile ilgili Türkiye'de yapılan çalışmalara Efrasiyap Gemalmaz'ın Erzurum ili ağızları ile ilgili çalışması, Özcan Başkan'ın (1970) Türkiye köy adları ile ilgili çalışması örnek verilebilir (Aksan 1979: 143-145). Leyla Karahan'ın *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırması* (Ankara 1996) adlı çalışması 14'ü ses, 8'i şekil bilgisi ve 1'i söz dizimi olmak üzere 23 harita içermektedir.

Türk dili alanının önemli bir kısmını kaplayan Oğuz alanı, Balkanlar'dan Afganistan ve Pakistan'a ve hatta Doğu Türkistan'a varan bir hat oluşturabilmektedir. Bu hat içinde, İran, coğrafi olarak merkezî bir konuma sahiptir. İran, bugünkü sınırları itibarıyla, doğusunda Afganistan ve Pakistan, kuzeyinde Türkmenistan, Hazar denizi, Azerbaycan, Ermenistan, Nahçıvan, batısında da Türkiye ve Irak ile sınır komşusu durumundadır. Bu şekliyle İran tarihi Oğuz göçlerinin ve öncesinde de çeşitli Türk topluluklarının göç ve yerleşimlerinin izlerini muhafaza etmiş bir coğrafya olma özelliğine sahiptir. Bu açıdan, Türk diyalekt coğrafyası araştırmaları için gerekli zengin ağız malzemesine sahip, ancak yeterince araştırılmamış bir alan olarak dikkati çekmektedir.

2. Türk Dialekt Coğrafyası içerisinde İran Türk Ağız Araştırmalarının Yeri

İran Türkoloji çalışmalarına öncülük eden araştırmacılardan birisi Karl Foy (1903-1904)'dur. İran'da güney Azerbaycan'ın standart türü olarak kabul edilen Tebriz ağızı üzerine çalışmış ve daha sonra Urmiye ağızı ve Erzurum ağızlarının benzerliği üzerinde de durmuştur (Doerfer 1998: 273-274)

İran sahasında Doerfer'in Halaç ve Horasan Türkçelerine yönelik çalışmaları da yine Türk diyalekt coğrafyası açısından, dil özelliklerinin mekânda dağılımına bağlı olarak, Türk diyalekt coğrafyası çalışmalarına malzeme teşkil edebilecek spesifik çalışmalardandır. Doerfer'in Halaç Türkçesi üzerine yaptığı çalışmalar içerisinde bir dil ve söz varlığı atlası da mevcuttur. Bu alanda öncelikle Mukaddem ve Minorsky'in çalışmaları görülür. V. Minorsky'in Tahran'ın güney ve güneybatısında, Hemedan ile Kum arasındaki bölgede yaşayan Halaç Türklerine ilişkin derlemelerini yayımlamasından sonra L. Bazin, G. Doerfer ve W. Hesse'in de bu konu üzerine çalışmaları olmuştur. Doerfer, çalışmalarını Mukaddem'in çalışmaları ile karşılaştırarak 1971'de *Khalaj Materials*'ı yayımlar. Daha sonra da Doerfer, Hesse ve S. Tezcan'ın bu konuda çalışmaları devam etmiştir. Halaç Türkçesi, bünyesinde bulundurduğu arkaik özellikler açısından Türkologların dikkatini çekmiş ve çekmeye devam etmektedir. Ancak diğer yandan İran sahasında daha geniş çaplı yeni derlemelere de ihtiyaç duyulmaktadır.

Göttingen Üniversitesinde, Doerfer ve Hesse tarafından Afgan – İran – Türk projesi yürütülmektedir. Afganistan'daki Türk ağızlarına öncelikle dikkati çeken araştırmacılardan birisi olan Gunnar Jaring'den sonra bu alana ilgi artmış ve 1988'de Afganistan'ın dil atlasının 1.c. yayımlanmıştır (Hesse 1990: 101-102).

Modern Oğuz alanının önemli bir kısmını teşkil eden Azerbaycan'ın güneyi, İran sınırları içinde kalmıştır. İran, çoğunda Türklerin yaşadığı 11 etnik bölgeye bölünmüş olmakla birlikte, İran'da yaşayan Türklerin başlıca **Kuzey Batı yani Güney Azerbaycan, Kuzey Doğu yani Güney Türkmenistan ve Horasan;** ve 3. olarak da **Güney ve Merkez** olmak üzere üç bölgede bulunduğunu söylemek mümkündür. 70 milyona yakın İran nüfusunun yaklaşık 35 milyonunu Türkler oluşturmaktadır. İran'ın hemen hemen her tarafında bulunan Türk nüfusun özellikle bu üç bölgede yoğunlaşmış olduğu görülür.

İran Türklerinin çoğunluğunu Azerbaycan Türkleri oluşturmaktadır. Azerbaycan Türkleri yoğun olarak İran'ın kuzeybatı, merkez, güney ve kuzey doğusunda yaşamaktadır. Bu durum elbetteki tarihsel ve siyasî sebeplere dayanmaktadır. Nitekim bölgede, uzun süren Rus mücadelelerinin ardından, Azerbaycan'ın 1828 Türkmençay Antlaşması ile Aras nehri sınır olmak üzere kuzey ve güney olarak ikiye bölünmesi, daha sonra yapılması gereken diyalektoloji çalışmalarını da derinden etkileyen tarihî bir olay olmuştur.

İran sınırlarında kalan Azerbaycan; genel olarak İran'ın kuzeybatısındaki geniş bölgeyi kaplar. Tebriz'in yanı sıra, Makü, Culfa, Merend, Erdebil, Zencan, Kazvin, Save, Kum, Hemedan, Merağa, Urmiye, Salmas, Hoy ve daha bir çok önemli yerleşim yeri bu bölgededir. Güney Azerbaycan Türklüğü üzerine mühim çalışmalar yapmış olan Cevat Heyet, çalışmasında güney Azerbaycan ağızlarını; 1. Merkezî: Tebriz, Merağa, 2. Kuzey: Merend, Eher, 3. Kuzeybatı: Hoy, Makü, 4. Kuzeydoğu: Bıkrabad, Bacırvan, 5. Doğu: Erdebil, Halhal, 6. Batı: Urmiye, Salmas, 7. Güneydoğu: Zencan, 8. Güney: Sainkale, 9. Güneybatı: Savucbulag olmak üzere coğrafî olarak sınıflandırmıştır (2008: 288).

3. İran Türk Dialekt Alanında Geçiş Ağızları

Dil coğrafyası alanında da, iki farklı ağız arasında uygun şartlar oluştuğunda, bitişik alanlardaki ağızların özelliklerini birleştiren geçiş ağızlarının oluşması durumu genel bir tespittir. Geçiş ağızları, her iki ağızın da özelliklerini aynı anda taşıdığından bazen bunların

hangi alana ait olduğunu belirlemek güç olabilmektedir. Bunun bir örneği de İran coğrafyasında yaşanmaktadır.

3.1. Kuzey Azerbaycan - Horasan - Irak Hattı

Ortak Türkçenin söz başı /t-/lerinin /d-/ leşme yönünde eğilim gösterdiği düşünülen Azerbaycan Türkçesinde, İran sınırları içinde kalmış olan güney Azerbaycan ağızlarında söz başı /t-/li örneklere de rastlanabilmektedir (Hacaloğlu 1992: 271-286). Şirâliyev, Kuzey Azerbaycan ağızlarının hemen hepsinde, söz başı /t/'nin korunduğu kelimelere az rastlandığını, söz başı /t-'li sözlerin ağırlıklı olarak Gazah ağzında görüldüğünü belirtmiştir (1962: 81-82). Diğer yandan pek çok sözün kuzey Azerbaycan'ın Haçmaz ve Bakü şehirlerinde, Zagatala, Gah, Şäki ve kuzeybatı taraflarında yer alan Gazah, Tovuz, Gädäbäy ve civarında, aynı zamanda Nahçıvan'da /t-'li varyantlarına rastlamak mümkündür (İslamov vd. 1990: 68, Harita no 28). Horasan Türkçesinin birçok ağzında, Irak Türkmen ağızlarında pek çok söz, hem /t-'li hem /d-'li olarak yer almaktadır. Türkmenistan'daki Türkmen ağızlarında da söz başı /t-'nin korunduğu pek çok söze rastlanır (Amansarıyev 1970: 201, 209). Abdullayev, Harezm bölgesindeki Oğuz ağızlarında söz başındaki /t-'lerin /d/'ye dönüştüğünü belirtmiş (1978: 21-23), Kazakistan'ın Çimkent bölgesindeki Özbek ağızlarında da (1978: 44) söz başında t->d- değişimi görüldüğünü (1978: 54) ancak daha sınırlı olduğunu ifade etmiştir (1978: 67).

3.2. Kuzey Azerbaycan - Güney Azerbaycan - Horasan - Türkmenistan - Afganistan Hattı

Oğuz Türkçesinde, Kuzey ve Güney Azerbaycan, Horasan, Türkmen ve Afganistan'da Kabil Avşar ağızlarına varan bir hat üzerinde söz başı k- > g- değişimi de görülür. Ancak özellikle Horasan ve Türkmenistan'ın doğusundaki ağızlarda ve Kabil Avşar ağzında da söz başı /k-/ sesinin korunduğu örnekler de oldukça çoktur. Türkmenistan'ın Daşoğuz şehri ve civarında Ortak Türkçenin /k-/ ünsüzünün korunmuş olması Özbek Türkçesi ile olan coğrafi yakınlığın da bir neticesidir (Erdem 1998). M. Fuat Bozkurt tarafından Kabil Avşar ağızları üzerine yapılan incelemede aynı sözün aynı kişi tarafından hem /k-/ hem de /g-/ ile söylendiği tespit edilmiş ve /k-/ sesinin daha çok yaşlılar tarafından kullanıldığı ve buna dayanarak k- > g- değişiminin bir geçiş dönemi yaşadığı belirtilmiştir (1978: 212-215). Ancak Bozkurt, Afganistan'daki Türkmen ağzının tek başına değerlendirilmemesi gerektiğini, Özbek ve Kazak Türkçelerinin etkilerinin de göz önüne alınması gerektiğini de vurgulamaktadır (1981: 39)

Güney Azerbaycan'da pek çok ağızda söz sonu -k > -h değişimi görülür. Bu durum da yine kuzey Azerbaycan Türkçesinin standart türünde ve ağızlarında özellikle ard /k/ sesi ile ilgili olarak ortaya çıkmaktadır ve bu özellik de yine Kabil Avşar ağzına kadar uzanabilmektedir.

Tebriz ve civarında kullanılan ağzın bir özelliğinin, incelik-kalınlık uyumunun çekim eklerinde bozulması yönünde olduğu görülür (Resuloğlu 1997: 222-212). Benzer şekilde incelik - kalınlık uyumunun bozulması durumu, diğer yandan kuzey Azerbaycan ağızlarının ve Irak'ta Kerkük ve Tuzhurmatu Türkmen ağızlarının da bir özelliğidir (*gelecağam, gelecağsan/gelecağsay, gelecağdı(r)*) (Benderoğlu 1989: 242, 269).

Tebriz ağzına yakın olan Merend ve Salmas ağızlarında *geliddi* 'gelibdi', *vuruddu* 'vurubdu', *ölüddü* 'ölübdü' örneklerinde görüldü üzere, belirsiz geçmiş zaman çekimlerinde (Resuloğlu 1997: 217) kullanılan [-ıddı, -ıddı] allomorfları ve Erdebil ağzında görülen [-ıf] şekli, kuzey Azerbaycan'ın Şeki (Nuha), Zagatala ve Gah ağızlarında teklik 3. ş. çekiminin allomorfları ile aynıdır (Şirâliyev 1962: 213-220; İslamov vd. 1990: 126, 154; Harita 50, 64). Bu durum, diğer yandan, Türkmen Türkçesinin standart tür ve ağızlarında belirsiz geçmiş zamanın bir türünü anlatmak üzere yaygın bir şekilde kullanılan {-İpDİr} morfemi ile de bağlantılıdır. Horasan Türk ağızlarında da belirsiz geçmiş zaman için {-İPDI(r)}ekinin

allomorfları kullanılmaktadır (Doerfer 1993: 40; Heyet 2008: 307). Ancak, diğer yandan Kirmanşah'ın kuzeydoğusunda yer alan Sungur ağzında, belirsiz geçmiş zaman çekiminde {-mİş} ekinin kullanıldığı görülür (Heyet 2008: 316). Benderoğlu, {-mİş} ve {-Ip} eklerinin her dört allomorfunun da Irak Türkmenlerinin edebî dilinde ve Kerkük ve Tuzhurmatu ağzlarında kullanıldığını belirtmekte ve bu ağzlarda teklik ve çokluk 3. şahısta *alıbdı, gelibdi, alıblar, gelibler*, şeklindeki çekime dikkat çekmektedir (1989: 254-255). Bayatlı, Kıfri ağzlarında da belirsiz geçmiş zamanın anlatımında {-mİş} ve {-Ip} eklerinin her ikisinin de kullanıldığını belirtmiştir (1996: 392; Hürmüzlü 2003: 41). Afganistan Kabil Avşar ağzında da aynı durum görülür (Bozkurt 1978: 218). {-IP} ekinin belirsiz geçmiş zaman fonksiyonunda kullanımı Harezmi-Oğuz ağzlarına da uzanır (Erdem 2008: 211). Suriye Türkmenlerinde {-mİş} kullanımı ve ayrıca {-Ip kal-} (Arslan Erol 2009: 51) yapısı ile kurulan ancak gerileyici benzeşme neticesinde {-Ik kal-} şekline dönen bir kullanım da vardır. Dolayısıyla, Irak'tan, İran'da güney Azerbaycan ve Horasan üzerinden Afganistan'a uzanan bir hatta, her iki ekin de kullanım sıklığı açısından, {-Ip} yönünde ağırlık kazanarak, Türkmenistan'a ulaşması, lehçeler arasındaki geçiş bölgelerinin bir göstergesi olmaktadır.

Diğer yandan, güney Azerbaycan ağzlarında özellikle 2. şahıslarda {-mİş} ekindeki /ş/'nin düşmesi durumu, aynı zamanda Bakü, Guba, Şamahı, Mărăzâ, İsmayılı, Garabağ, Ağdam ve Nahçıvan ağzlarında da görülen bir durumdur.

3.3. Kaşkay - Türkmen - Özbek - Kıpçak - Sibirya Hattı

İran'ın Güney ve Merkez bölgesinde bulunan bir Türk grubu da Kaşkaylardır. Genelde Fars, Çaharmahal ve Bahtiyari, Gohkiluye ve Boyer Ahmed illerinde, çok az sayıda da Buşehr ve Huzistan Bender Lenge de yaşamaktadırlar (Kafkasyalı 2010: 102). Kaşkay Türkçesinde gelecek zamanı ifade etmek üzere {-AcAk}, {-Ası} eklerinin yanı sıra çok yakın bir gelecek zamanı anlatmak için kullanılan bir {-dA} eki de dikkati çeker. Özellikle teklik ve çokluk 1. ve 2. şahıslarda (*aldam* 'alacağım, alıyorum, alırım', *aldañ, aldak, aldañız*) kullanılan bu ek, Türkmen Türkçesinin Çovdur, Hatap, Surhı, Çandır, Düyeci, Nohur, Hasar, Enev, Kıraç, Mukrı, Çeges, Farap ağzlarında görülen [-adır, -edir, -adı, -edi, -ada, -ade, -ado] (Erdem 1998:158) şekilleri ile ilişkilendirilebilmekte ve diğer yandan kuzey Azerbaycan'ın Guba, Bakü, Şamahı, Lenkeran, Mărăzâ ve Ali Bayramlı bölgelerinde fonksiyonel olarak şimdiki zaman çekimi için kullanılan [-adı, -ädi, -adu, -ädü] allomorfları (*yazadu, gedädi*) (Şiräliyev 1962: 220-232) ile de bağlantılı olabilmektedir. Özbek Türkçesinin standart türünde ve Harezmi-Oğuz ağzlarında ve Çimkent-Oğuz ağzlarında da özellikle t.3.ş.ta şimdiki zaman çekimi benzer şekildedir (Abdullayev 1978: 53, 95). Bu ekin allomorfları Kazak, Çuvaş, Nogay, Tuva Hakas ve Altay Türkçelerine kadar uzanmaktadır (Serebrenikov vd. 1986:156-161; Tenişev vd. 1988: 410). [-adır, -edir] ekine 14.-15. yy.larda zaman eki olarak Nesimî'nin, Hatayî'nin ve Kışverî'nin eserlerinde de rastlamak mümkündür. M. Şiräliyev'in de belirttiği gibi 15. yy.dan sonra bu şekil, Azerbaycan Türkçesinde yerini Oğuz tipli şimdiki zaman eklerine bırakarak aradan çıkmış, ancak bazı ağzlarda 1. ve 3. şahıslarda [-adı, -ädi, -adu, -ädü] şekillerine geçmiş ve 2. şahısta tamamiyle kullanılmaz olmuştur. Andalip'in el yazması şiirlerinde olduğu gibi, Türkmen Türkçesine ait 18.-19. yy. yazma eserlerde de bu şeklin kullanıldığı bilinmektedir (Çarıyarov 1969: 29-30).

Bu durumda, İran'ın güney ve merkez bölgelerinde özellikle de Kaşkay Türkçesinde, yakın gelecek zamanı ifade etmek üzere dikkati çeken {-dA} ekinin özellikle Türkmenistan'daki Enev ağzında teklik ve çokluk 3. şahıslardaki ki [-ada, -ade], eklerine benzerliği dikkati çekmekte ve ayrıca [-adır, -edir, -adı, -edi] şekilleri üzerinden Kuzey Azerbaycan ağzlarına ve hatta Özbek, Kazak, Altay ve Tuva Türkçelerine uzanan bir hat çizildiği görülmektedir (Erdem 2000: 61-68).

3.4. Kuzey Azerbaycan - Suriye - Horasan - Afganistan Hattı

Tebriz ve civarı ağızlarında *geliri*, *galhırı* örneklerinde görüldüğü üzere, şimdiki zamanın t.3.ş.nda görülen ünlü artımı da (Resuloğlu 1997: 222-212) yine kuzey Azerbaycan'ın Nahcivan, Ordubad ve Erivan'daki Türk ağızlarını içine alan güney (cänub) grubu ağızlarında görülen şimdiki zaman çekimi ile benzerlik göstermektedir.

Erdebil, Marağa ve civarı ağızlarında ve ayrıca Horasan ağızlarında, özellikle Bocnurd ve Esferayin'de (Heyet 2008: 306) şimdiki zaman için kullanılan {-Iy} (*gäliyəm* 'gelirem'; Resuloğlu 1997: 214-212) eki, kuzey Azerbaycan Türkçesinin Şeki, Zagatala, Gah ve Ordubad ağızlarında da kullanılmaktadır (Şiräliyev 1962: 223-224). Diğer yandan Fuad Bozkurt buna benzer şekillerin Afganistan Kabil Avşar ağızında da şimdiki zamanı ifade etmek üzere kullanıldığını belirtmiştir (1978: 218). Bu kullanım aynı zamanda Suriye Türkmen ağızlarında da görülür (Arslan Erol 2009: 50-51). Bu durumda bu şeklin, doğu ve güneydoğu Anadolu'yu ve Suriye Türkmen ağızlarını da içine alarak kuzey ve güney Azerbaycan da dahil olmak üzere, tarihî dönemlerde zaten Karakoyunlu ve Akkoyunlu coğrafyası olan bu sahalar üzerinden Afganistan'a kadar uzandığını söylemek mümkündür. Özellikle Türkmen Türkçesinin standart türünde dikkati çeken {-yAr} allomorfları için de aynı şey söylenebilir.

Ruslarla imzalanan Ahal antlaşması ile İran'a bırakılan güney Türkmenistan'da Göklen, Yomut ve Teke Türkmenleri, bugün Gülistan eyaletinin kuzey kısmında ve Benderi Türkmen, Gürgen, Günbedi Kavus şehirlerinde ve bir kısmı da Horasan'ın kuzey bölgesinde yaşamaktadırlar (Kafkasyalı 2010: 101). İran Türkmen ağızları da Türkmen tayfa ve tirelerine göre şekillenen Türkmen ağızlarının bir devamı niteliğindedir. Bugün Türkmenistan'da standart tür ve ağızlarında Ana Türkçenin aslı uzun ünlülerinin sistematik olarak korunduğu bilinmektedir. Bu durum, İran Türkmenlerinde de görülmekle birlikte, Horasan Türkçesinde kısmen görülmekte ve Şiraz'ın güneyi ve Firuzabad'ın kuzeydoğusunda yer alan ve ortak Türkçenin /ü/ sesinin /i/ye /ö/ sesinin de /e/ ye dönmüş olduğu Ebiverdi ağızında (Tuna 1987: 219-220) ve Suriye Türkmen ağızlarında (Arslan Erol 2009: 44-45) seyrek olarak bulunmaktadır. Diğer yandan Ebiverdi ağızının ü>i ve ö>e değişimleri Halaç Türkçesinin de bir özelliğidir.

SONUÇ

Diyalekt coğrafyasının yöntemlerinden faydalanarak, İran sahasında Türk ağızlarının, özellikle alanlar ve sınırlar üzerinde durularak, dil olgularının yayılma sınırlarının araştırılması, Türk diyalekt coğrafyası araştırmaları açısından stratejik bir öneme sahiptir. İran sahasında bölgelere göre Türk nüfus sayımı verileri çok gerçekçi olmamaktadır. Nüfustaki değişmeler açısından müdahale edilmiş nüfus değişimleri ile karşılaştırılır. Ancak bütün bunlara rağmen Türk dili alanı, standart türleri ve ağızları ile bir bütünlük sergilemektedir. Türk dilinin dil içi ilişkilerinin sonuçlarını gözlemleyebilme ve Türk dili alanının içinde yer alan ağız alanlarını, geçiş bölgelerini izleyebilme açısından, İran sahası ağız araştırmaları, oldukça büyük bir önem taşımaktadır.

Türk dili alanının önemli bir kısmını kaplayan Oğuz alanı, Balkanlar'dan Afganistan ve Pakistan'a ve hatta Doğu Türkistan'a varan bir hat oluşturabilmektedir. Bu hat içinde, İran, coğrafi olarak merkezî bir konuma sahiptir. İran bugünkü coğrafi konumu itibarıyla, Türk diyalekt coğrafyası araştırmaları için oldukça gerekli ve zengin ağız malzemesine sahip bir alandır. Dil özelliklerinin mekânda dağılımına bağlı olarak yapılacak çalışmalarda, nüfustaki değişiklikler ve dil unsurunun sürekli gelişme ve değişme özelliği göz önüne alındığında, İran sahasında daha geniş çaplı yeni derlemelere de ihtiyaç duyulmaktadır.

İran sahası, Türk nüfusun çoğunluğunu teşkil eden Azerbaycan Türklerinin gerek fonetik ve gerekse morfolojik açılarından kuzey Azerbaycan ağızları ile ilişkili olmalarının yanı sıra, Suriye ve Irak Türkmenleri ve diğer yanda Afganistan Türkmenleri ve Türkmenistan

Türkmenleri ile, ortak ağız özelliklerinin görülebildiği geçiş alanlarına sahiptir. Ortak Türkçenin söz başı ötümsüz ünsüzlerinin ötümlüleşme eğilim ve sınırlarının belirlenmesi örneğinde, İran'daki Türk ağızları yer yer geçiş alanlarına sahip olabilmektedir. Bunun gibi, güney ve kuzey Azerbaycan'da görülen ve Kabil Avşar ağızına kadar uzanabilen söz sonu -k > -h değişimi gibi daha pek çok fonetik özelliğin geçiş alanı durumunda olan sahalarda İran'daki tespiti, ağız özelliklerini daha net ortaya koyacaktır. İran sahasında yapılacak ağız araştırmaları, incelik-kalınlık uyumunun bozulma oranının ve sınırlarının tespitinde de önemli olacaktır. İran Türk ağızlarının şimdiki zaman ve belirsiz geçmiş zaman anlatımlarında görüldüğü gibi daha pek çok morfolojik özelliğin mutlaka Suriye, Irak, Türkiye, Azerbaycan, Türkmenistan ve Afganistan'daki ağızları da ilgilendirdiği görülür. Bundan dolayı, İran Türk ağızları ile ilgili araştırmalar, bu coğrafyalardaki ağızlarla geçiş alanlarının ortaya konulabilmesi açısından önemlidir. Türk lehçelerinin kendi aralarında sınıflandırılmasında esas alınan ölçütler kullanılarak, verilerin haritalar üzerinde işaretlenmesi, aynı zamanda ağızların neye göre farklılaştığını gösterecek, etkileşim sınırlarını belirleyecek ve dil içi veya diller arası ilişkiler konusunda daha açık bilgiler ortaya koyabilecektir. Türk dünyasının genelinde ve dolayısıyla İran sahasında da derlenen metinlerin ses kayıtlarından, elektronik ortamda, bütün ağız araştırmacılarının istifade edebilmesine imkân verecek bir veri tabanının oluşturulması ve derleme çalışmalarının tek bir merkezden erişime açılması, ağız araştırmalarının disiplinler arası incelemelerde de kullanılabilmesini ve Halaç Türkçesi gibi konuşur sayılarının giderek azaldığı türlerle ilgili bilginin de kalıcı olmasını sağlayacaktır. Bu açıdan İran sahasının tümünde mekân kaydı ile yapılacak ayrıntılı derleme çalışmaları oldukça önem kazanmaktadır. Bu bakımdan ağız çalışmalarının günümüz diyalektolojisinde kullanılan ilke ve yöntemlerle yürütülmesi, kaydedilen metinlerin, uluslar arası fonetik alfabe (IPA) kullanılarak yazıya aktarılması, bu çalışmalardan bütün dilcilerin kolayca ve en doğru şekilde faydalanmasını sağlayacaktır.

KAYNAKLAR

- ABDULLAYEV, F. (1961) *Uzbek Tilining Horazm Şevaları*. Taşkent.
- ABDULLAYEV, F. (1978) *Uzbek Tilining Uğuz Lahcası*. Taşkent.
- AKSAN, D. (1978) *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi*. Ankara.
- AKSAN, D. (1979-1982) *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim I-II-III*. Ankara.
- AMANSARIYEV, C. (1970) *Türkmen Dialektologiyası*. Aşgabat.
- ARAZKULİYEV, S., ATANIYAZOV, S., BERDİYEV, R., SAPAROVA, G. (1977) *Türkmen Dilinin Gısgaça Dialektologik Sözlüğü*. Aşgabat.
- ARSLAN EROL, H. (2009) Suriye Colan (Golan) Türkmenleri Ağızı. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 6(4): 40-63.
- BARUTCU ÖZÖNDER, F. Sema (1999) Türk Dilinde Fiil ve Fiil Çekimi. *Türk Gramerinin Sorunları II*, Ankara: 56-64.
- BARUTÇU, F. Sema (1989) Altayca kelime başı /p/, *Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler)* III/2: 2.
- BASKAKOV, N. A., M.Y. HAMZAYEV, B. ÇARIYAROV (1970) *Grammatika Turkmenskogo Yazıka I: Fonetika i Morfolojiya*. Aşhabad.
- BAŞKAN, Ö. (1970) Türkiye köy adları üzerine bir deneme. *Türk Dili ve Araştırmaları Yıllığı*, Ankara: 237-251.
- BAYATLI, Hidayet Kemal (1996) *Irak Türkmen Türkçesi*. Ankara: TDK yayınları.

- BENDEROĞLU, Abdüllatif (1989) *Irak Türkmen Dili: Dilbilgisi ve Karşılaştırma*. İkinci Baskı, Bağdat.
- BERDİYEV, R, S.KÜRENOV, K. ŞAMIRADOV, S. ARAZKULİYEV (1970) *Türkmen Diliniñ Dialektleriniñ Oçerki*. Aşgabat.
- BOZKURT, M.F. (1978) Kabil Afşar Ağzı. *TDAY-Belleten1977*, Ank: TDK yayını, 205-261.
- BOZKURT, M.F. (1981) Afganistan’da Bir Türkmen Ağzı. *TDAY-Belleten1978-1979*, Ank: TDK yayını, 39-79.
- BULUÇ, S. (1974) Tellâfer Türkçesi Üzerine. *TDAY-Belleten1973-1974*, Ank: TDK yayını, 49-57.
- BULUÇ, S. (1975) Mendeli (Irak) Ağzının Özellikleri. *Bilimsel Bildiriler 1972*, 181-183.
- CHAMBERS, J. K., Peter TRUDGILL (1980) *Dialectology*. Cambridge.
- CLAUSON, Gerard, (1972) *An Etymological Dictionary of Pre – Thirteenth - Century Turkish*, Oxford.
- ÇARIYAROV, B. (1969) *Günorta-Günbatır Türki Dillerde İşlik Zamanları*. Aşgabat.
- DOERFER, G. (1969) İran’daki Türk Dilleri. *TDAY-Belleten 1969*: 1-11.
- DOERFER, G. (1978) Khalaj and Its Relation to The Other Turkic Languages. *TDAY-Belleten 1977*: 17-33.
- DOERFER, G. (1998) Turkic Languages of Iran. *The Turkic Languages*, Eds: L. Johanson, E.A. Csató, London and New York.
- DOERFER G., W. HESCHE (1993) *Chorasantürkisch: Wörterlisten, Kurzgrammatiken, Indices*. Wiesbaden.
- ERDEM, M. (1998) *Dede Korkut Türkmenistan Varyantları*. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları AD., (Basılmamış Doktora Tezi). Ankara.
- ERDEM, M. (2000) Türkmen Türkçesi Ağzlarında Olumlu Şimdiki Zaman Kullanımı. *Bilig*, 14 (Yaz 2000), 55-73.
- ERDEM, M. (2007) Modern Oğuz Türkçesinde Söz Başı t ~ d. *Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu (27-30 Kasım 2007)*, Ankara.
- ERDEM, M. (2008) Modern Oğuz Türkçesinde Belirsiz Geçmiş Zaman Ekleri, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Prof.Dr. M. Cihat Özönder’in Anısına 2*, 5(9) (Güz 2008): 199-215.
- ERDEM, M. (2009) *Modern Oğuz Türkçesi Söz Varlığı: Türkiye, Azerbaycan ve Türkmen Standart Türleri Esasında*, Ankara.
- ERDEM, M. (2001) Türkmenlerde “tire” ve “tayfa” kavramları. *Kök Araştırmalar III (2)*: 87-105.
- GEMALMAZ, Efrasiyap (1989) Ağız Bilimi Araştırmaları Üzerine Genellemeler. *Türk Kültürü Araştırmaları (Halil Fikret Alasya’ya Armağan)*, Ankara: 149-159.
- GEMALMAZ, Efrasiyap (1995) *Erzurum İli Ağzıları (İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizin)*. I. c., Ankara.

- GÜLENSOY, Tuncer, Ebulfez KULUYEV AMANOĞLU, Paki KÜÇÜKER (2009) *Nahçıvan Ağzı*. Ankara: TDK yay.
- HACALOĞLU, Recep Albayrak (1992) *Azeri Türkçesi Dil Kılavuzu: Güney Azeri Sahası Deneme Sözlüğü*. Ankara.
- HAMZAYEV, M. Y. (1962) *Türkmen Diliniñ Sözlüğü*. Aşgabat.
- HESCHE, W. (1990) Afganistan'daki Türk Dilleri Üzerine Son Yıllarda Yapılan Araştırmalar. *Türk Dili*, 464, (Çev.: L. Demirtürk), 100-103.
- HEYET, Cevat (2008) *Türk Dilinin ve Lehçelerinin Tarihî Seyri*. (Çev.: M. Öztürk). Ankara: TDK yayınları.
- HUDAYGULIYEV, M., (1992) *Hâzirki Zaman Türkmen Dili: Fonetika*. Aşgabat.
- HÜR MüZLÜ, Habib (2003) *Kerkük Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul.
- HÜSEYNZADÄ, M. (1983) *Müasir Azerbaycan Dili Morfologiya*. Bakı.
- İSLAMOV, M. İ., AĞAYEV Ä. G., BEHBUDOV S. M., ÄHMÄDOV T. M., MÄMMÄDOV N. H., TAĞIYEV B. M., HASIYEV Z. Ä. (1990) *Azərbaycan Dilinin Dialektoloji Atlası*. Bakı: Elm.
- KAFKASYALI, Ali (2010) *İran Türkleri*. İstanbul: Bilgeoğuz.
- KARAHAN, L. (1996) *Anadolu Ağzlarının Sınıflandırması*. Ankara.
- KİLLİ, Gülsüm, M. ERDEM, A. ÖZ ÖZCAN (2009) Türk Diyalekt Coğrafyası Araştırmaları: "Türk Diyalekt Atlası"nın Hazırlanmasına Giriş. *Timur Araştırmaları Sempozyumu*.
- LAUDE-CIRTAUTAS, Ilse (1978) On Necessitative and Related Forms in The Turkic Languages, *CAJ*. 22: 44-70.
- MAŞAKOV, H. A. (1949) *Çovdurskiy Dialekt Turkmenskogo Yazıka* (Kand. Dissertatsiya) Aşhabad.
- MİRZÄZADÄ, H. (1990) *Azərbaycan Dilinin Tarihi Grammatikası*. Bakı.
- NARTIYEV, N. (1994) *Türkmen Dialektologiyasınıñ Esasları*. Çarcev.
- ORUCOV, Ä. Ä. (1966-1987) *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügäti 1,2,3,4*, Bakı.
- ÖZTÜRK, B. (2005) İran'daki Türk Nüfusuna İstatistiksel Bakış, *Tebriz'in Sesi*. <http://www.tebrizinsesi.com>
- RESULOĞLU, B. (1997) Cenubi Azerbaycan'da Türk Lehçeleri, *Tribun* 3: 224.
- SEREBRENİKOV, B. A. - N. Z. GADJIYEVA (1986) *Sravnitelno-İstoriceskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov*. Moskva.
- SÖYEGOV, M., M. SARIHANOV, A. BORCAKOV, B. HOCAYEV, S. ÄRNAZAROV (1999) *Türkmen Diliniñ Grammatikası Morfologiya*. Aşgabat.
- ŞÇERBAK, A. M. (1970) *Sravnitelnaya Fonetika Tyurkskih Yazıkov*, Leningrad: Akademiya nauk SSSR İnstitut yazıkoznaniya.
- ŞİRÄLİYEV, M. (1962) *Azərbaycan Dialektologiyasının Äsasları*. Bakı: Dövlät Tädris-Pedagoji Ädäbiyyatı Näşriyyatı.
- ŞİRÄLİYEV, M., M. İSLAMOV (1999) *Azərbaycan Dialektoloji Lügeti I A-L*. Ankara.
- ŞİRÄLİYEV, M., M. İSLAMOV (2003) *Azərbaycan Dialektoloji Lügeti II M-Z*. Ankara.

- TENİŞEV, E.R. (1984) *Sravnitelno-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov: Fonetika*. Moskva.
- TENİŞEV, E. R. - V. D. ARAKİN, G. F. BLAGOVA, A. A. ÇEÇENOV, L. A. POKROVSKAYA, F. D. AŞNİN, L. S. LEVİTSKAYA, A. A. YOLDAŞEV, N.A. BASKAKOV, İ.V. KORMUŞİN, N. Z. GADJİYEVA, K. M. MUSAYEV (1988) *Sravnitelno-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov, Morfologiya*. Moskva.
- TUNA, Osman Nedim (1987) Ebi Verdi: İran'da Bir Türk Diyalekti. *TDAY-Belleten 1984*: 215-245.
- WAGNER, P. L. (1987) The Geographical Significance of Language. *Geolinguistic Perspectives*. (Eds.: J. LEVİTT, L. R. N. ASHLEY, K. H. ROGERS): 51-61. Laxham. New York. London: University Press of America.
- WILLIAM, F. Mackey (1988) Geolinguistics: Its Scope and Principles. *Language in Geographic Context*, (Ed. Colin H. Williams): 20-46, Multilingual Matters LTD Clevedon. Philadelphia.
- WILLIAMS, Colin H. (1988) An Introduction to Geolinguistics. *Language in Geographic Context*, (Ed. Colin H. Williams): 1-19, Multilingual Matters LTD Clevedon. Philadelphia.
- ZEHTABİ, Mohammed Tagı (1379) *Muasir Edebi Azeri Dili: Ses-Sarf*. Zemistan.